

התיישבות יהודים בערים הערביות בתקופת המנדט: המקרה של עכו

ענת קדרון ושולי לינדר ירקוני

על ההתיישבות היהודית בפלשתינה-א"י בתקופת המנדט נכתב עד לאחרונה בעיקר בהיסטוריוגרפיה הציונית.¹ במוקד הדיון עמדו ההיבטים הציוניים, כלומר בניין הבית הלאומי היהודי והתפתחות הנרטיב הלאומי כמרכזי בבניין החברה הארץ-ישראלית כולה, כמאבק בין שתי תנועות לאומיות או בחיפוש אחר נקודות המפגש בין שני העמים.² נקודת המבט הלאומית תאמה את תפיסת 'האחדות הציונית' שגרסה את קיומה של ציונות מטיפוס אחד.³ תפיסה זו החלה להיסדק בשנות השמונים, במחקרים שעסקו בתפיסות ציוניות שרווחו בקרב יוצאי תפוצות שונות וביחפוש אחר קולות היסטוריוגרפיים נוספים דוגמת הקול המגדרי.⁴ תהליכי הדה-קונסטרוקציה הללו הופנו ברובם כלפי החברה היהודית. למעט מחקרים שעסקו בכלכלת הארץ, לא ניסה המחקר בדרך כלל לערער את הדיכוטומיה הלאומית כמאפיינת מרכזית של החברה הארץ-ישראלית.

תהליכים אלה בלטו במיוחד בהיסטוריוגרפיה של החברה העירונית היהודית, במיוחד זו של הערים המעורבות שהייתה בהן חברה הטרוגנית במכלול היבטים, ובהם גם (אך לא רק) בהיבט הלאומי. הערים שעמדו במרכז העניין המחקרי הן יפו, ירושלים וחיפה, שלוש ערים

1 על ההיסטוריוגרפיה הציונית ומבקריה ראו למשל, דרק יונתן פנסלר, 'ההיסטוריוגרפיה הציונית ומבקריה', בתוך: ירמיהו יובל (עורך), *זמן יהודי חדש: תרבות יהודית בעידן חילוני, מבט אנציקלופדי*, חלק א, ירושלים 2007, עמ' 138-141.

2 אחד המאמרים הראשונים שדנו בשאלה זו היה מאמר של אביבה חלמיש, 'ארץ-ישראל המנדטורית: חברה רואלית או מציאות קולוניאלית', *זמנים*, 92 (2005), עמ' 16-25.

3 אלון גל, 'ציוניות: על הכלת "האחר" בהיסטוריוגרפיה הציונית בישראל', *תרבות דמוקרטית*, 16 (2015), עמ' 45-79.

4 לדוגמה, אלון גל (עורך), *הציונות לאזוריה: היבטים גאו-תרבותיים*, כרכים א-ג, באר שבע 2010; מרגלית שילה, רות קרק וגלית חזן רקם (עורכות), *העבריות החדשות: נשים ביישוב ובציונות בראי המגדר*, ירושלים 2001.

שבהן התפתחה קהילה יהודית חדשה ומשמעותית. המחקרים עליהן עסקו בהתפתחות לאומית יהודית במרחב מעורב,⁵ או במפגש העירוני היהודי-ערבי בהיבטיו השונים: יחסי עבודה, יחסי שכנות, השפעות תרבותיות או עליית המתח הלאומי.⁶ תיאור המרחבים המעורבים נע בין נוסטלגיה שהתרפקה על דו-קיום לאומי ובין העצמת ההתבדלות וההתחזקות היהודית. באופן דומה סופר על היישוב היהודי העירוני הוותיק שקדם לעליות הציוניות לצד הסיפור הלאומי ולא כחלק ממנו. מחקרים שביקשו לערער על הדיכטומיה 'ישוב חדש-ישוב ישן' התמקדו בתיאור שתי החברות ופחות במפגש ביניהן.⁷ בשנים האחרונות אנו עדים לשינוי: מחקרים שעוסקים במפגש בין היהודי המהגר ליהודי המקומי, הוותיק. מחקרים אלה מצביעים על חשיבותן של הדיכטומיות התרבותיות המבחינות בין התרבות האירופית לזו האוריינטלית והערבית, אבל גם על היחלשותן לעומת הדיכטומיות הלאומיות. אביגיל יעקובסון ומשה נאור נקטו את המונח 'בני הארץ' בהתייחסם למעגלי השייכות התרבותית המקומיים שכללו יהודים וערבים, שפינו את מקומם בהדרגה למעגל השייכות הלאומית. הלל כהן כתב על מותו של היהודי הערבי ומיקם את שנת האפס למוות זה במאורעות תרפ"ט.⁸ זירות המחקרים האלה הן הערים המעורבות המרכזיות, שבהן אפשר למצוא מצד אחד שפע חומרי תיעוד ומצד אחר אפשר להראות בהן בכירור את התחזקות הדיכטומיה הלאומית כמאפיינת המרכזית של החברה הארץ-ישראלית ואת ההגמוניה של 'היישוב החדש' הציוני בתהליך זה.

קהילות יהודיות בערים ערביות שלא הצליחו להתחזק ארגונית ודמוגרפית, פסקו להתקיים עד אמצע שנות השלושים של המאה העשרים ונדחקו לשולי ההיסטוריוגרפיה הציונית. אחת הקהילות האלה לכאורה, קהילת עכו העברית בשנות העשרים והשלושים כפי שתוארה בספרות הזיכרון והמחקר עד כה, עומדת במרכז מחקר זה. עכו, שלא נכללה

5 ענת קדרון, בין לאום ומקום: הקהילה העברית בחיפה המנדטורית, ירושלים תשע"ב (להלן: קדרון, בין לאום ומקום); חנה רם, היישוב היהודי ביפו בעת החדשה: מקהילה ספרדית למרכז ציוני (1839-1939), ירושלים 1996.

6 בועז לב טוב, 'שכנים נוכחים: קשרים תרבותיים בין יהודים לערבים בארץ-ישראל בשלהי התקופה העות'מנית', זמנים: רבעון להיסטוריה, 4 (2010), עמ' 42-54; Zachary Lockman, *Comrades*, 1996; Deborah Bernstein, *Constructing Boundaries: Jewish and Arab Workers in Mandatory Palestine*, New York 2000; Michelle Campos, *Ottoman Brothers: Muslims, Christians, and Jews in Early Twentieth-century Palestine*, Stanford, CA 2011; Jonathan Gribetz, *Defining Neighbors: Religion, Race, and the Early Zionist-Arab Encounter*, Princeton, NJ 2014; Menachem Klein, *Lives in Common: Arabs and Jews in Jerusalem, Jaffa and Hebron*, London 2014; Moshe Naor and Abigail Jacobson, *Oriental Neighbors: Middle Eastern Jews and Arabs in Mandatory Palestine*, Waltham, MA 2016.

7 ישראל ברטל, "'שוב חדש' ו'שוב ישן', הדימוי והמציאות", קתדרה, 2 (תשל"ז), עמ' 3-19.

8 הלל כהן, 'חיי ומותו של היהודי-הערבי בארץ-ישראל ומחוצה לה', עיונים בתקומת ישראל, כרך 9 (2015), עמ' 171-200.

ברשימת הערים המעורבות ושהניסיון ההתיישבותי היהודי בה נכשל, מצטרפת לכאורה לשורת קהילות קטנות שבשנים האחרונות מתעורר העניין המחקרי בהן. רוב הכותבים עליהן עוסקים בתיעוד מקומי, ולמעט האמירה שיהודים אכן ניסו להיאחו בערים אלה אין הם מציעים מסגרת כללית יותר שמסבירה את ההתיישבות, את מקומה בתמונת ההתיישבות היהודית הכללית או את גורמי כישלונה. חלק מהמחקרים מתייחס לערים שבהן חיו משפחות יהודיות מעטות, דוגמת יריחו, לוד או בית לחם, וחלקם לערים שבהן היו קהילות גדולות יותר, שלעיתים מנו עשרות משפחות, דוגמת עזה, באר שבע, ג'נין, שכם ועכו.⁹ מחקרים חדשים מעטים עוסקים בקשר שבין הקהילות ובין הממסד הלאומי הציוני ובמקומן בהתיישבות היהודית בארץ-ישראל. נמנים עימם מחקריה של אסתי ינקלביץ על טבריה,¹⁰ מחקריו של דותן הלוי על עזה,¹¹ ועבודותיו של ראובן גפני על הקהילות היהודית בערי המשנה הערביות.¹² מחקרים אלה מציגים תמונה מורכבת ולא אחידה, שהמאפיין המשותף לה הוא כישלון ההתיישבות היהודית החדשה בעיר הערבית, למעט טבריה וצפת שבהן שמר היישוב הוותיק על רצף יישובי יהודי. בחלק מהערים מהדהד כישלון התיישבותי זה על רקע עניין ציוני במרחבים הצמודים: עמק בית שאן, עמק זבולון ועמק הירדן היו

9 בית לחם: נדב שרגאי, על אם הדרך: סיפורו של קבר רחל, ירושלים 2005, עמ' 123-153. יריחו: ראובן גפני, 'לבנות את העיר האסורה', סגולה, 56 (תשע"ה), עמ' 48-55; הנ"ל, 'הנוכחות היהודית ביריחו בתקופת המנדט', מחקרי בקעת הירדן, ב (תשע"ח), עמ' 49-69. לוד: בנימין פוריס, 'הנוכחות היהודית בעיר לוד בשנים 1886-1947, בתוך: בנימין דה פריס (עורך), על אתר: ביטאון לענייני ארץ-ישראל במקורות, 19 (כסלו תשע"ז), עמ' 91-111. רמלה: יוסף לנג, 'בעיר המצער רמלה: חידוש היישוב היהודי וכישלונו בשנות העלייה הראשונה (תרמ"ה-תרס"ד)', שם, 17 (2012), עמ' 43-92; גיא ג'מון, היבטים בהתפתחותה העירונית של רמלה בשלהי התקופה העות'מנית ובתקופה הבריטית, עבודת גמר לתואר שני, האוניברסיטה העברית 2014, עמ' 56-66. באר שבע: ששון בר צבי, 'מזיכרונות ראשוני היהודים בבאר שבע', בתוך: יהודה גרוס ואליהו שטרן (עורכים), ספר באר שבע, ירושלים 1979, עמ' 101-110; אילן גל פאר, 'הנוכחות היהודית בבאר שבע 1900-1948', בתוך: מרדכי נאור (עורך), עידן: יישוב הנגב 1900-1960, ירושלים 1986, עמ' 83-100; איתן כהן, באר שבע – העיר הרביעית, ירושלים 2006, עמ' 68-78. ג'נין: אהרון אורבך, שמואל עקיבא ויס, עמיחה מרחביה ואוריאל שרעבי, עין גנים: ההיסטוריה היהודית בג'נין, ירושלים 2005; נתן שור, 'תולדות יהודי שכם בימי הביניים ובעת החדשה', בתוך: שמעון דר וזאב ספראי (עורכים), מחקרי שומרון, תל אביב 1986, עמ' 229-301.

10 ינקלביץ מצביעה על השפעות לאומיות על היישוב היהודי של טבריה ועל התיישבות מצומצמת של יישוב חדש בה. לדוגמה: אסתר ינקלביץ, 'מוועד יהודי טבריה לוועד הקהילה העברית בטבריה, בין המשכיות למשבר', בתוך: יוסי גולדשטיין (עורך), בין דת, לאום וארץ: המאבק על הזהות היהודית בעת החדשה, אריאל 2014, עמ' 18-39.

11 Dotan Halevy, 'Breaking Boundaries, Bricking Walls: Oriental, Sephardi, and European Jews in Late Ottoman Palestine Classroom', *Journal of Levantine Studies*, Vol. 7, No. 2 (2017), pp. 9-32

12 ראובן גפני, נקודה עברית בבית שאן: קהילה יהודית בעיר ערבית בשלהי התקופה העות'מאנית ובתקופת המנדט, ירושלים 2018. לסקירה על התיישבות יהודית בערי המשנה הערביות ראו שם, עמ' 208-192.

מרכזיים בתהליך ההתיישבות הציוני, אבל הערים בית שאן, עכו וטבריה לא לקחו בו חלק ונהנו ממנו רק באופן מוגבל וחולף.¹³ התמונה המוצגת מצביעה על דעיכתה של התיישבות זו מפני שמיעטה למשוך מתיישבים בני היישוב החדש הלאומי והאירופי, ולכן אף על פי שזכתה לתמיכה כספית מצומצמת של הממסד הלאומי היא לא הצליחה להתחזק. במילים אחרות, מדובר בחברות שהיו רחוקות תרבותית ואידיאולוגית מהיישוב החדש, והחיבור שלהן לממסד הציוני היה אינסטרומנטלי בלבד, ולכן לא יכולות היו להתקיים במרחב שהקיטוב הלאומי בו הלך והעמיק.

על רקע זה בולטת בחריגותה עכו שהצליחה למשוך התיישבות לאומית יהודית חדשה שחלקה הגדול מנה יוצאי אירופה. קהילת יהודי עכו שילבה יישוב ותיק עם יישוב חדש, מהגרים מאירופה עם תושבי האימפריה העות'מאנית, יישוב בעל הכרה לאומית-ציונית ויהודים בעלי הכרה מזרחית מקומית, פועלים ויוזמים בורגנים. לרגע קצר בהיסטוריה הטרום-ישראלית מנו יהודי עכו כעשירית מאוכלוסיית העיר. במילים אחרות, מדובר בקשר רב-ממדי בין יהודי עכו ובין מעשה ההתיישבות הציוני, קשר שלא היה קיים בדרך כלל בקהילות היהודיות שבערי המשנה הערביות. ההסברים לכישלון ההתיישבות הזאת אינם יכולים להצטמצם לשוליות תרבותית או לאומית של הקהילה המקומית. קהילת עכו לא הייתה מנוכרת למעשה הלאומי אלא נמצאה בשוליו. למעט בימי שביתת פועלים במפעל הגפרורים 'נור' בשנת 1927, שהציפה סוגיות של לאומיות ביחסי עבודה, עכו לא זכתה לתהודה בעיתונות העברית בת הזמן. בהמשך זכתה הקהילה לתיעוד בכמה ספרי זיכרונות אולם היא נעדרת כמעט לחלוטין מהמחקר ההיסטורי.¹⁴

ניתוח מעט הפרסומים על העיר, דווקא בגלל ייחודה של קהילה זו, מלמד על המגמות ההיסטוריוגרפיות התואמות לנרטיב הציוני. המחקר הדל עד כה התייחס לעכו, כמו אל שאר הערים הערביות, כחולשה יהודית של המפעל הציוני כנגד האוכלוסייה הערבית המקומית. הטענה הייתה שבמקום שבו לא התארגן יישוב חדש לא הצליחו היהודים לקיים קהילה לאומית עברית עקב הלאומיות הערבית המתגברת. מבט מכליל זה מלמד על טשטוש היסטוריוגרפי בהתמודדות עם ההתיישבות העירונית בערים הערביות, העדפת ההתמקדות בערים שהיו למעורבות והתעלמות מכישלונות לאומיים שלא הותירו חותם נופי עד 1948 או סיפורי חורבן טראומטיים. טשטוש היסטוריוגרפי זה תומך בדימוי של תהליך התחזקות

13 שם, עמ' 15-24; מתן בורד, 'החלוצים והמחנה: יחסם של חלוצי עמק הירדן ליהודי טבריה בשני העשורים הראשונים להתיישבות העובדת', ישראל, 21 (2013), עמ' 61-85; יהודה חיות, 'השפעת האידיאולוגיה היישובית על התפתחות הקריות במפרץ חיפה', אריאל, 24 (159-160) (2003), עמ' 71-82; איריס גרייצר, 'שיתוף הפעולה בין ההון הפרטי וההון הלאומי בפיתוח עמק זבולון', מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ-ישראל, יג (1992), עמ' 159-178.

14 בימים אלה נשלמת עבודת מחקר על קהילה זו שאנו כותבות. הספר התקבל לדפוס, אבל טרם יצא לאור: ענת קדרון ושולי לינדר ירקוני, סיפורה של קהילה נשכחת: ראשיתו ואחריתו של היישוב היהודי בעכו המנדטורית.

היישוב הציוני בארץ, ומסביר את היוצאים מכלל זה בקהילות שלא היו בשר מבשרה של ההגירה הציונית ולכן לא הצליחו לשרוד את המאבק הלאומי המתגבר. המאמר מתמקד בהיסטוריוגרפיה היהודית בלבד מתוך רצון לבחון את הנרטיב הפנימי היהודי על המעשה הציוני. עם זאת, חשוב לציין שהקהילה העברית המאורגנת של עכו כמעט לא זכתה להתייחסות היסטוריוגרפית בריטית או ערבית, מאוחרת או בת הזמן. הבריטים התייחסו באופן נקודתי למפעל נור שבו תמכו, ליהודים שעבדו בחווה החקלאית או ליהודים הכלואים בכלא המרכזי, אולם לא לקהילה ולמוסדותיה. גם הכתיבה ההיסטורית הערבית על יהודי העיר מצומצמת, ומתמקדת בעיקר בשביתה במפעל הגפרורים נור. משנות השלושים ואילך בעיקר מתמקד העיסוק המחקרי בסכסוך הלאומי באופן כללי ולא בקהילת עכו באופן ייחודי.

הקהילה העברית של עכו: פריחה קצרת ימים

עכו, אחת מערי הנמל העתיקות בעולם, ידעה עליות ומורדות לאורך ההיסטוריה. אולם רוב שנות השלטון העות'מאני היא הייתה עיירה מוזנחת. תקופת פריחה החלה באמצע המאה השמונה-עשרה, אך במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה שוב היו תהליכי שקיעה מהבחינות הכלכלית והיישובית. אף שהעיר שמרה על מעמדה כמרכז שלטוני, היא לא התפתחה כלכלית ודמוגרפית. מצב זה מלמד על דעיכתה על רקע הצמיחה הכללית באזור במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, ובמיוחד הפיתוח היחסי של ערי החוף.¹⁵ ב-1910 נמנו בעיר 8,000 איש, מספר זהה לנתונים בשנת 1800.¹⁶ חיפה היא שהלכה והתפתחה כיישוב הגדול ברצועת החוף הצפונית של הארץ.

רוב יהודי עכו נמנו עם בני העדות הספרדיות, דוברי ערבית שהיגרו מרחבי האימפריה העות'מאנית ומאטליה. המשפחות היו ותיקות ונזכרו כבר במפקדי מונטיפיורי מ-1839 ומ-1855.¹⁷ מדובר בקהילה ענייה שרוב תושביה התפרנסו ממלאכות זעירות ומרוכלות.

15 סקירה של השינויים המשמעותיים ביותר באזור במאה התשע-עשרה ראו, Gad Gilbar, *Ottoman* 1990 *Palestine, 1800-1914*, Leiden; לסיכום נתוני צמיחה דמוגרפיים ראו למשל, מרדכי אליאב, *ארץ-ישראל ויישובה במאה הי"ט*, ירושלים 1978, עמ' 498. תהליך פיתוח ערי החוף על חשבון ערי פנים הארץ החל כבר במאה השמונה-עשרה. על כך ראו, אמנון כהן, 'השלטון העות'מאני בארץ-ישראל: מחדש פניה של רצועת החוף', *קתדרה*, 34 (1985), עמ' 55-74; רות קרק, 'השינוי במעמדן של ערי החוף במאה הי"ט', בתוך: בנימין זאב קידר ואחרים (עורכים), *פרקים בתולדות המסחר בארץ-ישראל*, ירושלים 1990.

16 הנתונים מתבססים על אומדנים של יהושע בן אריה, 'שנים עשר היישובים הגדולים בארץ-ישראל במאה ה-19', *קתדרה*, 19 (1981) (להלן: בן אריה, שנים עשר היישובים הגדולים), עמ' 83-143.

17 מפקד מונטיפיורי: montefiorecensuses.org/search (נדלה ב-4.6.2019). במפקד שנערך בשנת 1839 נמנו בעיר 233 בתי אב, שניים מהם היו אשכנזים, 163 ילידי הארץ. במפקד מונטיפיורי הבא, משנת 1849, ירד מספר יהודי העיר ל-181, ובהם 22 יתומים ואלמנות. מוצאן של רוב המשפחות היה צפון אפריקה ותורכיה. 32 משפחות הוגדרו 'בני העיר', כלומר ילידי המקום. יצחק בן-צבי, *ארץ-ישראל וישובה בימי השלטון העות'מאני*, ירושלים תשל"ו, עמ' 398-399. המספרים מאותן שנים אינם

חלקם עסק בדיג.¹⁸ תהליך ההתדרדרות של הקהילה הקביל לשקיעת העיר והואץ בשלהי המאה התשע-עשרה. בשנת 1878 צוין במדריך הסוירים של ליון שהיו מאה יהודים בעיר.¹⁹ לפי מפקד שומאכר משנת 1889 היו בעיר 9,800 נפש, מהם 140 יהודים שרובם התרכזו סביב בית הכנסת הרמח"ל בשכונת ח'ארת שייח' עבדאללה, שבה גרו רוב היהודים והנוצרים בעיר.²⁰ הקהילה הייתה מאורגנת בארגון עדתי מסורתי ונקראה 'עדת ישרון'. מאחר שרוב יהודי העיר השתייכו לעדה הספרדית פעל בה ועד עדה אחד, שכינה עצמו 'ועד העדה העברית' והחזיק על חשבוננו מלמד וחברת צדקה למתים עניים. הכינוי 'ועד העדה העברית' ראוי לעיון, שכן בדרך כלל השימוש במושג קהילה עברית מתייחס לארגון קהילתי בעל תודעה לאומית בחברה היישובית המנדטורית, להבדיל מהמושגים 'ועד העיר', או 'ועד היהודים'.²¹ למרות עוניה נשמר מעמדה הציבורי של הקהילה במרחב היהודי ואף התחזק בשלהי התקופה. כיוון שעכו הייתה בירת סנג'ק (מחוז), ישב בה גם החכם באשי (ראש הרבנים) של האזור, הרב מכלוף אלדאודי, שניהן כחכם באשי של עכו ומשנת 1888 כיהן גם כראש קהילות חיפה, צפת וטבריה.²² לצידו עמד כראש הקהילה איש ציבור. ערב מלחמת העולם הראשונה נבחר לתפקיד זה משה דרוויש צורי.²³

ההגירה היהודית החדשה ערב מלחמת העולם הראשונה פסחה על עכו. בספירת יהודי ארץ ישראל שערך המשרד הארץ-ישראלי בשנת 1909 נמצאו בעכו 11 בתי אב יהודים בלבד. על פי העולם, עיתונה הרשמי של ההסתדרות הציונית העולמית, היו כל יהודי

-
- מדויקים ולא ברור אם הם כוללים גם את כפרי הנפה.
- 18 לוח הפרנסות של יהודי עכו באמצע המאה התשע-עשרה מצביע על שלוש משפחות שעסקו בדיג, כולן נמנו עם בית צורי. שם, עמ' 399.
- 19 בן אריה, **שנים עשר היישובים הגדולים**, עמ' 120.
- 20 נתן שור, **תולדות עכו**, תל אביב 1990 (להלן: שור, עכו), עמ' 282; דוד בן-גוריון ויצחק בן-צבי, **ארץ-ישראל בעבר ובהווה**, ירושלים 1918, עמ' 167. שני המקורות מציגים התייחסות שונה לחלוטין למחקרים גיאוגרפיים היסטוריים של האזור. שור מייצג ספרות חצי-מחקרית בעוד ספרם של בן-גוריון ובן-צבי מייצג ספרות אידיאולוגית מובהקת. עם זאת שני המקורות מתייחסים לנתוני מפקד שהם הרלוונטיים לענייננו.
- 21 אחרי קבלת חוקת הקהילות המנדטורית, בינואר 1928, החליף המונח 'ועד קהילה' את המונח 'ועד עדה'. לדיון בשני המונחים: ענת קדרון, 'מקהילה יהודית עדתית לקהילה עברית לאומית: הקמת קהילות לאומיות עבריות נבדלות בערים המעורבות בתקופה המנדטורית', **מחקרי משפט**, 30, 2 (2016) (להלן: קדרון, מקהילה יהודית עדתית), עמ' 431-473.
- 22 ישראל בן דור, 'בעקבות הרב מכלוף אלדאודי, החכם באשי האחרון של עכו', **עת-מול**, 221, 2012, עמ' 7-10; יפה סקלי, 'פרשה נעלמה מפעילותו הציבורית של הרב מכלוף אלדאודי, חכם באשי של עכו וחיפה: תעודה מוערת', **קתדרה**, 109 (תשרי תשס"ד), עמ' 139-160. אלדאודי, יליד מרקש שבמרוקו, היגר לארץ בהיותו תינוק עם משפחתו.
- 23 משה נחום אילן, 'דרוויש צורי: מנהיג הקהילה היהודית בעכו בשלהי התקופה העות'מאנית ובראשית השלטון הבריטי', **קתדרה**, 87 (אפריל 1998), עמ' 77-106; משה דויד גאון, **יהודי המזרח בארץ-ישראל ב**, ירושלים תרנ"ץ, עמ' 745.

עכו ספרדים, למעט משפחה אחת.²⁴ המבנה התעסוקתי לא השתנה ויהודי עכו המשיכו להיות אנשי מלאכה.²⁵ הידלדלות הקהילה הייתה קשורה בהתפתחותה של חיפה מדרום, ובמיוחד בהקמת מסילת הרכבת חיפה-עכו בשנת 1911, שמשכה את המהגרים החדשים ואת צעירי העיר שחיפשו פרנסה. עכו לא נעלמה מעיני ההנהגה הצינונית שהחלה להכות שורש בארץ, אולם הקשר עימה היה רופף. עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה שלח ארתור רופין, יושב ראש המשרד הארץ-ישראלי, לעיר תמיכה כלכלית, אולם הייתה זו תמיכה קצרת מועד.²⁶ תוצאות המלחמה שמו קץ לתקוות לפיתוח עכו, שהיו קשורות לשלטון העות'מאני. הכיבוש הבריטי ביטל את היתרון הציבורי והמשפטי שהיה למנהיגי הקהילה. הבריטים, שלא ראו בעכו יעד כלכלי או אסטרטגי, צמצמו את חשיבותה המנהלית והפכו אותה לכירת נפה (Sub District) שכללה את העיר ואת המרחב הכפרי סביבה בלבד. חיפה נקבעה ככירת המחוז ועניינם של הבריטים בעיר הצטמצם לכלא שנותר בשטחה ולתחנת הניסיונות החקלאית שהקימו בה.²⁷

בראשית התקופה המנדטורית עמדה קהילת יהודי עכו לפני משבר קיומי. במפקד הבריטי משנת 1922 נמנו בעיר 78 יהודים בלבד מתוך אוכלוסייה של 6,420 איש, רובם ככולם בני הקהילה הוותיקה, דוברת הערבית.²⁸ אולם בשנת 1923 הורגש מפנה. בחמש השנים הבאות משכה עכו גלי מהגרים וקבוצות מאורגנות והכפילה כמעט פי עשרה את מספר יהודיה, עד לכ-700 איש בשנת 1926, גידול שעלה על קצב הצמיחה הכללי של העיר, כפי שאפשר לראות בלוח שמציג את התפתחות אוכלוסיית עכו בתקופת המנדט.

24 העולם, יח, 19.3.1910, עמ' 15.
 25 העולם, לח, 23.10.1911, עמ' 15.
 26 ענת קדרון ואסתי ינקלביץ, 'היישוב היהודי בארץ ישראל בימי מלחמת העולם הראשונה: הערכה מחדש במבט עירוני', קתדרה, 165 (תשע"ח), עמ' 35-66, ובמיוחד עמ' 51-52.
 27 תחנת הניסיונות בעכו הוקמה בשנת 1925, והתמחתה בגידול והשכחה של בהמות וגידולי שדה וגן. Roza El-Eini, *Mandated Landscape: British Imperial Rule in Palestine 1929-1948*, New York 2005, p. 133
 28 John B. Barron, *Palestine: Report and General Abstracts of the Census of 1922*, Jerusalem 1922

לוח: אוכלוסיית עכו בתקופת המנדט²⁹

שנה	אוכלוסייה כללית	יהודים
1922	6,420	78
1926		כ־700
1931	8,165	231
1936		350
1946	13,000	50

למרות התחזקותה של חיפה היו מי שראו בעכו עתיד כלכלי, בין היתר עקב התוכניות הציוניות והבריטיות לפיתוח מפרץ חיפה. חיפה הייתה קרובה ונגישה מספיק כדי לספק לעכו שירותים ולשמש עבורה שוק מרכזי. לעומת זאת המגורים והמחיה בעכו היו נוחים יותר מאשר בחיפה, שקצב הפיתוח המהיר גרם בה לעליית מחירי הקרקע והמחיה.³⁰ החל בשליש השני של שנות העשרים נראו ניצני התפתחות בשוק הפרטי היהודי בעכו. לצד בעלי המלאכה הוותיקים נפתחו בעיר חנויות, בתי אוכל ומלון והיגרו אליה כמה רופאים.³¹ המפעלים שהוקמו, ובראשם בית החרושת לגפרורים נור בשנת 1925, של משפחת וייצמן, היו נותני העבודה המרכזיים והעסיקו פועלים יהודים וערבים כאחד. עשור אחר כך, ב־1935, הוקם בית החרושת 'תובל' למנעולים ולפרימוסים, שהתהדר במתן 'עבודה עברית' בלבד, אם כי רוב עובדיו לא היו בני עכו אלא גרעיני עבודה שנשלחו למפעל במסגרת הכשרות של הנוער העובד.³²

במחצית השנייה של שנות העשרים הגיעו לעיר כמה קבוצות מאורגנות חסרות הון עצמי. הגורמים להתיישבותן בעיר היו מגוונים, והושפעו מיחסייה עם המוסדות הלאומיים. קבוצות פועלים מאורגנות הגיעו ביוזמה של אנשי ממסד ולא עקב רצון להתיישב בעכו. נחום תשבי, מי שעמד בראש מחלקת המסחר והתעשייה בהנהלה הציונית, היה אחת

29 מפקד 1922, שם. נתוני 1926 פורסמו בתאריך י"ב אב תרפ"ו, הפועל הצעיר, גיליון 37; נתוני 1931: Eric Mills, *Census of Palestine 1931: Population of Villages, Towns and Administrative Areas*, Jerusalem 1932. החלוקה הרתית לפי מפקד 1931 הייתה: 7,303 מוסלמים, 1,525 נוצרים, 231 יהודים, 86 בהאים ו־10 דרוזים. נתוני 1936 מופיעים בפרסום מטעם עיריית עכו: עכו תש"ח-תשכ"ח: 20 שנות שלטון עברי בעיר, עכו תשכ"ח. נתוני 1946 לקוחים מתוך, שור, עכו, עמ' 309; Department of Statistics, *Village statistics*, April 1945.

30 חלק מאנשי עכו שעברו כפקידי ממשלה בחרו להמשיך ולהתגורר בעיר ונסעו ממנה לחיפה בכל יום. מ' צבי, 'להתפתחותה של עכו', דאר היום, 3.12.1928.

31 זיכרונות קבוצת הזיפוף, [ללא ציון תאריך], ארכיון לבון (להלן: א"ל), IV-104-75/10.

32 'כרוניקה כלכלית', דאר היום, 26.3.1935; 'תובל - בית חרושת למתכת בעכו', דבר, 11.9.1935; י"ע, 'בקרוב בבית החרושת תובל', דאר היום, 1.1.1936; צבי גיסלר, 'בקבוצתנו בעכו, במעלה', [ללא תאריך], הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ), J1/14278 (2539); פרסומים חודשיים של צבי גיסלר החל מ־6.3.1936, אצ"מ.

הדמויות המרכזיות שדאגו ליישוב קבוצות מאורגנות בעיר.³³ בשנת 1925 היה תשבי שותף להבאתם של כ-45 דייגים מסלונקי לעכו.³⁴ את 11 דייגי 'הכובש', חברי מפלגת פועלי ציון מאוצ'קוב שבדרום רוסיה, שראו ב'כיבוש הדיג העברי' אידיאל, הפנה תשבי לעכו כתחנה זמנית לקראת הקמתה של התיישבות הקלאית-ימית.³⁵ איש ממסד נוסף, צבי ליברמן-ליבנה, חבר מרכז הפועל הצעיר שהיה פעיל במרכז החקלאי ובמרכז העלייה של ההסתדרות, עמד מאחורי בואה של קבוצת פועלי הזיפיף לעיר.³⁶ הקבוצה מנתה כ-13 חברים עם בני משפחותיהם, כולם יוצאי רוסיה שהתקשו להתפרנס ביפו, ואליהם נוספה כעבור חודשים מספר קבוצה של יוצאי העיר פיעסק (פיאסקי) שברוסיה הלבנה, שלהם הציע ליברמן-ליבנה לעבור מעפולה לעכו בהמתנה לעלייה להתיישבות הקלאית.³⁷ קבוצת פועלות עברה לעיר מחיפה, תחילה כדי לעבוד בבית החרושת לגפרורים נור, ובהמשך הקימו חלקן קולקטיבים לכביסה ולתפירה.³⁸ קבוצות קטנות נוספות עבדו כקולקטיבים בבתי המלאכה המעטים שהוקמו. למרות הקווים המשותפים לכל הקבוצות הללו התפתחו ביניהן יחסים מורכבים שנבעו משונות תרבותית-עדתית, במיוחד בין אנשי סלונקי דוברי הלידנו ובין חברי הגרעינים הרוסיים, ומשונות אידיאולוגית, למשל בין אנשי מפלגת הפועל הצעיר ובין אנשי מפלגת פועלי ציון, ומאוחר יותר עם פועלי המזרחי.

ההגירה החדשה שינתה את ההרכב העדתי והסוציו-אקונומי של האוכלוסייה היהודית בעיר וגם את התודעה הלאומית של תושביה. הפועלים המאורגנים פתחו מוסדות הסתדרותיים, נפתח סניף של קופת חולים כללית, הוקמה ועדת תרבות ונערכו בחירות למוסדות ההסתדרות.³⁹ ועד פועלי עכו פתח ספרייה ואולם קריאה ששימשו את הקהילה כולה, הוקמה מקהלה, נפתחה מחלקה ספורטיבית ואורגנו משחקי כדורגל. בשבתות ניתנו הרצאות ושיעורי ערב בעברית. קבוצת לימוד מיוחדת נפתחה ליהודים הסלונקאים, בניסיון לרתום גם אותם למוסד ההסתדרותי.⁴⁰ הוועד ארגן שירותים ייעודיים כגון: לשכת עבודה, מכבסת ניקיון

33 דוד תדהר, **אנציקלופדיה לחלוצי היישוב ובוניו**, כרך 10, תל אביב 1957, עמ' 3616. tidhar.tourolib.org/tidhar/view/10/3616 (נדלה ב-22.5.2020).

34 שי סרוגו, 'ממפרץ סלונקי למפרץ עכו, פרק בקורותיהם של דייגים עבריים בין שתי מלחמות העולם', **פעמים**, 122-123 (תש"ע) (להלן: סרוגו, ממפרץ סלונקי), עמ' 3-39.

35 חוזה בין ההנהלה הציונית בארץ ישראל ובין קבוצת הדייגים מאוקצ'וב, רוסיה, 18.1.1926, **אצ"מ**, S9/1867. בהמשך גדלה הקבוצה וב-1926 מנתה כ-34 איש. השימוש בביטוי 'כיבוש הדיג', ומכאן השם 'קבוצת הכובש', מתייחס לרעיון של כניסת יהודים לעבודות שהיו בשליטה ערבית מסורתית, כחלק מרעיון כיבוש העבודה.

36 זיכרונות קבוצת הזיפיף, [ללא תאריך], א"ל, IV-104-75/10.

37 רשימת חברי הקבוצה ונתונים עליה: יסוד ומייסדי קבוצת זיפיף בעכו, שם.

38 מצב הפועל העברי בעכו, מהקולונל קיש אל שפירנצק, 9.12.1925, **אצ"מ**, 25/501/5; מועצת הפועלות בחיפה לשפירנצק, מחלקת העבודה של ההנהלה הציונית, 10.3.1926, **אמ"צ**, S9/1804; 'תכנית לסידור משק הפועלות בעכו', 17.1.1927, **אמ"צ**, S9/1807.

39 זיכרונות קבוצת הזיפיף, [ללא תאריך], א"ל, IV-104-75/10.

40 אבא ארו, 'עכו', **הפועל הצעיר**, י"ב באב תרפ"ו.

קואופרטיבית, מתפרה ומטבח פועלים. הפועל המזרחי פתחו לשכת עבודה ומועדון פועלים והתחרו בוועד הפועלים על מספר מקומות העבודה המצומצם. אולם הפועלים הם שהקימו את הארגון הקהילתי הלאומי. ועד קהילה עברי נבחר לראשונה בבחירות דמוקרטיות בשנת 1926.⁴¹ השימוש במונח 'ועד קהילה' והעדפתו על פני 'ועד עדה' מעיד על חיזוק התפיסה הלאומית.⁴² בחיפה, לדוגמה, נבחר הוועד הראשון שכונה 'ועד קהילה' רק בשנת 1931, אחרי פרסום חוקת הקהילות הבריטית (בינואר 1928). ועד הקהילה בעכו מנה את נציגי הפועלים והמתיישבים החדשים, אולם ליושב הראש נבחר פה אחד ובבחירה אישית אברהם צורי, ראש הקהילה הספרדית הוותיקה.⁴³ אחוזו ההצבעה היה גבוה ומלמד על שותפות של הוותיקים בוועד ומכאן גם בקהילה: 158 בוחרים מתוך מאתיים בעלי זכות הבחירה שהיו בעיר. הקהילה העברית דאגה להחזקת בית ספר יהודי וגן ילדים. כן אורגנו פעילויות שמטרתן יצירת תודעה קהילתית-לאומית, ובין היתר אורגנו נשפים שבהם נמכרו כרטיסי הכניסה ותמורתם נמסרה לקרן הקיימת לישראל.⁴⁴

חרף פריחה יישובית זו ולמרות התקוות, המצב הכלכלי בעכו לא אפשר התבססות של יזמות פרטית. רבים ניסו להיאחזו בה אך פשטו את הרגל זמן קצר אחרי בואם ועזבו את העיר. המשבר הכלכלי של 1927 פגע קשה בתעשיית הזיפויף ובתעשיות אחרות. נור היה המפעל היחיד שהמשיך לפעול ולספק עבודה לתושבי האזור, בין היתר משום שהבריטים ראו בו מפעל חיוני. מפעל תובל פעל רק שנתיים, עד שנת 1937, אבל בשנות פעולתו הקצרות לא נותרו כמעט תושבים יהודים בעיר. רבים עזבו בעקבות המשבר הכלכלי של 1927; אחרים, בעיקר חברי קבוצת הזיפויף, חברו לשכונת הפועלים קריית חיים שהוקמה ב-1933 וקבעו בה את ביתם.

גם הניסיונות להקים שכונות יהודיות בצמוד לעיר במחצית השנייה של שנות העשרים נכשלו. הדייגים הסלוניקאים והפועלים המאורגנים ביקשו מהקרן קיימת לישראל הקצאות קרקע להקמת שכונות פועלים חקלאיות, אולם נדחו.⁴⁵ גם התארגנות להקמת פרח עברי

41 זיכרונות קבוצת הזיפויף, [ללא תאריך], א"ל, IV-104-75/10. היזמה הייתה של אליעזר ארוז, חבר קבוצת הזיפויף שהיה בעל עבר ציבורי בתנועת צעירי ציון בגולב, עיר מוצאו. צבי ליבנה (ליברמן), גורלה של ההעפלה: פרשת כיבוש העבודה בעכו, תל אביב תש"ך (להלן: ליבנה, גורלה של ההעפלה), עמ' 51.

42 לדיון על השימוש במונחים 'ועד עדה' ו'ועד קהילה' ראו, קדרון, בין לאום ומקום, עמ' 3-14; הנ"ל, מקהילה יהודית עדתית.

43 בוועד היו חברים גם אלעזר ארוז (מזכיר), אברהם אטקין (חבר קבוצת הזיפויף, איש הפועל הצעיר), עזריאל נקריץ, יושב ראש הסתדרות פועלי נור, פולישק, ד"ר לויטן רופא השיניים, ישראל סולודר, זיכרונות קבוצת הזיפויף, [ללא תאריך], א"ל, IV-104-75/10.

44 שם.

45 התכתבות בין קלוורסקי ונחום תשבי עם ההנהלה הציונית בארץ-ישראל, 23.11.1926, אצ"מ, S15/23423; הפניית הבקשה לקק"ל: מהוועדה להתיישבות חקלאית להנהלת הקק"ל, 18.1.1927, אצ"מ, J1/2943; זיכרונות קבוצת הזיפויף, [ללא תאריך], א"ל, IV-104-75-10.

בשם 'נחלת אשר' מצפון לעיר לא מומשה.⁴⁶ ניסיונות להתיישבות חקלאית פרטית בצמוד לעיר כשלו מטעמים שונים: אחוזת פרגה החדשה הייתה התארגנות של יהודים מפולין לרכישת אדמות באמצעות הכשרת היישוב על אדמות הכפר מנשייה שמצפון-מזרח לעיר;⁴⁷ התיישבות קצרת ימים של קבוצת יוצאי בולגריה באדמות הביצתיות הסמוכות לנחל נעמן מדרום;⁴⁸ וחוזה חקלאית פרטית שהקימה משפחת קוקוי ב־1923. החזון היה התיישבות איכרים מקנדה, אולם הוא הצטמצם לחוות יחידים שפעלה עד 1936, עת נעזבה מפאת המצב הכלכלי הקשה והידרדרות המצב הביטחוני.⁴⁹

עד 1935, כעשור אחרי התעוררות ההתיישבות החדשה בעיר, עזבו אחרוני התושבים היהודים את עכו, חדשים וותיקים כאחד. השילוב של הידרדרות המצב הכלכלי, עליית המתח הלאומי והיעדר תמיכה מוסדית מספקת עשו את שלהם. רק משפחות איטח ומגריל, מבני הקהילה הוותיקה, המשיכו להתגורר בה עד 1948.⁵⁰ הפריחה היישובית הקצרה של קהילת יהודי עכו לא הייתה חלק מהתפתחות הבית הלאומי באזור. היישובים היהודים בחוף הגליל ובגליל המערבי שעלו על הקרקע במחצית השנייה של שנות השלושים התמקמו סביב עכו שכבר לא התקיימה בה קהילה יהודית, ולא ראו בה מרכז. ממזרח עלתה התיישבות קיבוצית שהייתה קשורה בעיבוי ההתיישבות בעקבות רעיון החלוקה.⁵¹ ההתיישבות העירונית היהודית הקיפה את העיר מצפון ומדרום: קריית חיים, הראשונה שבקריות במפרץ חיפה עלתה על הקרקע בשנת 1933. נהריה קמה מצפון לעכו על קרקע ערבית שנרכשה בשנת 1934 כאגודה חקלאית וכיזומה פרטית. עכו הייתה נקודה ערבית שנחשבה עוינת ככל שהמתח הלאומי התגבר, במיוחד ערב המלחמה ב־1948.

זיכרון ומחקר

המחקרים שנכתבו על יהודי עכו בעת החדשה תיארו יישוב קטן שלא הצליח להתבסס במרחב הערבי. יוסי בן ארצי כלל את עכו ברשימת ערי השדה שהתקיימו בהן קהילות יהודיות אשר מפאת גודלן התקשו לקיים חיי קהילה מלאים, ומקומן המצומצם ברשת העירונית הארץ־ישראלית לא אפשר להן להיות מקור משיכה לאוכלוסייה חדשה בקרב

46 העיתון הרשמי של ממשלת פלשתינה (א"י), מס' 607, 25.6.1936, עמ' 621.
 47 את סקר הקרקע ערך צבי בוטקובסקי מחדרה. 'ידיעות אחרונות: קניית 15 אלף דונם', דאר היום, 26.4.1925; אחוזת פרגה ורשה, י"א תשרי תרפ"ו, אצ"מ, 18/3125L.
 48 'אדמות הבולגרים, 1926-1925, אצ"מ, KKL5/1711-82/83; 'קניה חשובה', דאר היום, 27.4.1927.
 49 אפרים ושיץ, הרפתקאותיו של חלוץ חקלאי בא"י, מכתב למערכת, דאר היום, 2.9.1931.
 50 בסטטיסטיקות של תת־מחוז עכו מאפריל 1945, דיווחו הבריטים על חמישים יהודים בשטח הבנוי של עכו, מספר שכלל ככל הנראה גם יהודים שהועסקו בחוות הניסיונות הבריטיות. Department of Statistics, *Village Statistics*, April 1945.
 51 קיבוץ עין המפרץ (1938), אפק (שהחלה כמשמר הים ב־1939 בסמוך לעכו ועברה למקומה הנוכחי בעמק זבולון ב־1947), כפר מסריק (עלה על הקרקע ב־1940).

המהגרים לארץ.⁵² בספרים על תולדות העיר במחצית הראשונה של המאה העשרים הוקדשו פרקים רזים מאוד לתקופה. תקופת המנדט מוצגת בהם כאפילוג עצוב לקהילה המפוארת שהתקיימה בעיר במאה השמונה-עשרה ובראשית המאה התשע-עשרה, ואולי כפרולוג לחידושה של עכו העברית עם הקמתה של מדינת ישראל – אך לא כתקופה בעלת משמעות. מה שנכתב תלה את כישלון ההתיישבות במיוחד בחולשת הקהילה לנוכח התגברות המתח הלאומי. ההתמקדות במתח הלאומי מתבטאת לא רק במה שנכתב אלא גם בהיקפי הכתיבה. בחלקה הראשון של אסופת המאמרים עכו ואתריה שפורסמה בשנת 1983 תחת הכותרת 'תולדות עכו', הוקדש מאמר אחד משישה ל'תקופת המנדט ועד ימינו'. משלושת דפי המאמר עוסק עמוד אחד בלבד בתקופת המנדט. השניים הנותרים עוסקים במלחמת העצמאות.⁵³ סטנלי וטרמן עסק כבר ב-1969 בתכנון העירוני של העיר ובתוך כך נגע גם בקיום הקהילה היהודית בה, אולם לא עסק בתולדותיה או בקורותיה.⁵⁴ בכל 332 העמודים בספרו עב הכרס של נתן שור על תולדות עכו (ללא נספחים ומראי מקום), שיצא בשנת 1990, מוקדשים לתקופת המנדט 13 עמודים, שני עמודים בלבד בהם עוסקים בקהילה היהודית בעיר ושמונה עמודים עוסקים בהתגברות המתח הלאומי ממאורעות תרפ"ט ואילך ובקורות הכלואים היהודים בכלא עכו.⁵⁵ שור היה מודע לקיומה של קהילה יהודית בעכו. הוא מנה את מספר תושביה, את ההתארגנות הקהילתית, את מספר בתי מלאכה שהוקמו בה ואף חלק מהניסיונות להקמת שכונות בצמוד לעיר, אולם מידע זה מובא לקוראים בקיצור נמרץ. מחקר מעמיק כתב שי סרוגו על קבוצת הדייגים מסלוניקי כחלק ממחקר מקיף על קהילת סלוניקי. המחקר מתמקד בדייגים, בגורמים לבואם לעיר ובקשיי ההשתקעות בה, אולם הוא אינו מנסה להציג את מקומם של הסלוניקאים במרקם החיים היהודי בעכו.⁵⁶

52 יוסי בן ארצי, 'ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל 1900-1917, מאפיינים גיאוגרפיים ישוביים', בתוך: ישראל קולת (עורך), תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה, כרך א: התקופה העות'מאנית, ירושלים תשס"ג, עמ' 411. ברשימת ערי השדה כלל בן ארצי את שפרעם, בית שאן, עכו, לוד רמלה ובאר שבע. הרשימה אינה כוללת ערים כנצרת או את ערי השדה הערביות.

53 אלי שילר (עורך), עכו ואתריה (קדרום לידעת הארץ, 24-25), ירושלים 1983 (להלן: שילר, עכו ואתריה), עמ' 59-63.

54 Stanley Waterman, *Some Aspects of the Urban Geography of Acre, Israel*, Ph.D. Diss., Trinity College, the University of Dublin, 1969; Stanley Waterman, 'Pre-Israeli Planning in Palestine: The Example of Acre', *The Town Planning Review*, Vol. 42, No. 1 (1971), pp. 85-99; סקירה זו אינה כוללת התייחסויות לגיאוגרפיה העירונית של העיר בשלהי התקופה העות'מאנית. על תקופה זו ראו למשל, בן אריה, שנים עשר היישובים הגדולים, עמ' 120; Gidon Biger, *Ottoman Town Planning in Late 19th and Early 20th Century Palestine*, 3rd International Geography Symposium, GEOMED 2013, pp. 23-32; Yuval Ben-Bassat and Yossi Ben-Artzi, 'Cartographical Evidence of Efforts to Develop Acre during the Last Decades of Ottoman Rule: Did the Ottomans Neglect the City?', *Mediterranean Historical Review*, 31, 1 (2016), pp. 65-87

55 שור, עכו, עמ' 275-328; שילר, עכו ואתריה, עמ' 59-63.

56 סרוגו, ממפרץ סלוניקי; הנ"ל, הפועלים היהודים בנמל סלוניקי, בין העולם העות'מני לעולמה של מדינת הלאום היוונית (1869-1936), ירושלים תשע"ד.

עזיבת היהודים את עכו, מהגרים חדשים וותיקים, והעובדה שקהילתה לא השפיעה בסופו של דבר על הפריסה ההתיישבותית הציונית באזור, אפשרה למחקר 'לדלג' על פרשה זו, על ניצני הצלחתה ועל כל מה שאפשר ללמוד מכישלונה. אלמלא ספרות הזיכרונות ספק אם סיפור הקהילה היה נשמר.

אחת הבעיות המרכזיות היא זמינות המקורות העומדים לרשות החוקרים. ארכיון העיר המנדטורי לא נשמר. בארכיונים המרכזיים, במיוחד בארכיון הציוני המרכזי, ארכיון לבון וארכיון העיר חיפה, נשמרו מעט מסמכים המעידים יותר מכול על היקפה המצומצם של הפעילות הממסדית בעיר. גם בית החרושת נור לא הותיר ארכיון מסודר. ממעט המסמכים שנותרו קשה ללמוד על יחסי העבודה במפעל או על מעמדו העירוני.⁵⁷ סיפור ההתיישבות היהודית בעיר במאה העשרים נכתב בעיקר כספרי זיכרונות שהתיקוף הארכיוני שלהם, גם אם קיים, מובא בצמצום וללא פירוט. שני ספרים שכתבו צבי ליבנה ויהושע לוריא עוסקים ביהודי עכו בתקופת המנדט ואילו השלישי, ספרו האוטוביוגרפי של יהודה בורובסקי, כולל רק פרק אחד העוסק בעיר. הזיכרונות מייצגים נקודות מבט שונות של ההתיישבות היהודית בעיר הקשורים לגיל הכותבים, למעמדם הארגוני ולהשתייכותם המעמדית.

יהודה בורובסקי וצבי ליבנה סיפרו את סיפורה של קבוצת פועלי הזיפוף, מתיישבים שהשתייכו למסגרות אידיאולוגיות פועליות לאומיות. צבי (ליברמן) ליבנה נולד ברוסיה בשנת 1891 והיגר לארץ בשנת 1912. בימי מלחמת העולם הראשונה עמד בראש מרכז העבודה של הפועל הצעיר והיה ממקימי המשביר המרכזי. אחרי המלחמה היה פעיל בקרן הקיימת לישראל, במרכז החקלאי ובתנועת המושבים. בין היתר היה פעיל במרכז העלייה של הסדרות העובדים, כלומר היה איש הממסד הפועלי ומקורב למרכזי ההשפעה היישוביים בתקופה המנדטורית. הוא היה הרוח החיה מאחורי הקמתה של קבוצת הזיפוף והבאתה לעכו, ואף התגורר בעיר תקופה קצרה, עד אוקטובר 1928.⁵⁸ ספר זיכרונותיו סיפורה של ההעפלה מתאר את חיי הקבוצה בעכו, את קשייה ואת התפרקותה. הספר יצא לאור בשנת 1960, כשהיה ליבנה בן 71. בארכיון תנועת העבודה שמורות הרשימות שהכין לקראת כתיבת הספר, כולל התכתבויות עם חברי הקבוצה ששלחו לו את זיכרונותיהם והערותיהם.⁵⁹ כבר בשם הספר מציג ליבנה את קבוצת הזיפוף כקבוצה אידיאולוגית שמטרתה אחיזה עברית לאומית. הוא מעיד על עצמו שפעל מרצון 'לפתוח אשנבים לערי ארץ-ישראל, אשר אין בהם עדיין יהודים'.⁶⁰ כתיבתו אפולוגטית, והוא יוצא נגד השינויים החברתיים שהביאו המהגרים היהודים במחצית השנייה של שנות העשרים, 'עולי עלייה רביעית' בשפתו, שבהם ראה סטייה מהדרך הרצויה. הוא מתאר את ההתיישבות של חברי הזיפוף בעכו כמעשה חלוצי שעמד כנגד השגשוג התל-אביבי של קיץ 1925, שנלוו אליו ספרות בקרקעות ותאוות

57 מסמכי המשפחה הועמדו לרשותנו באדיבותו של דרור וייצמן.

58 'על עצמנו', [ללא תאריך], א"ל, IV-104-75/10.

59 שם.

60 ליבנה, גורלה של העפלה, עמ' 12.

בצע שאפיינה לא רק את בעלי הבתים בתל אביב אלא גם את פועלי העלייה הרביעית שהעדיפו את העיר על הכפר.⁶¹ קצפו של ליבנה יוצא גם על בעלי המקצועות החופשיים שלא הצליחו למצוא עבודה בתל אביב, אבל למרות זאת לא רצו להתרחק ממנה ולהתיישב בערים הערביות. 'חלק גדול מהם היה יכול להסתדר בערים הערביות עכו, רמלה, עזה, באר שבע, חברון ואחרות', הוא קובל בפתחת ספרו.⁶² ליבנה ביקש להפנות יהודים לערים הערביות גם כמענה לצורך למצוא עבודה למהגרים החדשים וגם לתבוע מאותם מהגרים להמשיך ב'כיבוש' הארץ. ערביותן של הערים מוצגת, לכן, כמכשול שעליו יש להתגבר. הוא מציג את עכו כעיר ענייה שהעבודה אינה מצויה בה. יהודי עכו מתוארים כחברה מפוררת שאין קשר בין חלקיה.⁶³ הוא כותב על היהודים הסלוניקאים שהיו חסרי יכולת ארגון וליכוד פנימי, תכונות הכרחיות להצלחת מפעל חלוצי. חברי קבוצת הדייגים 'הכובש', לעומת זאת, מתוארים כחלוצים ציונים מסורים. שלוש הקבוצות (הדייגים הסלוניקאים, חברי קבוצת הזיפזיף וקבוצת הכובש) התמודדו עם תנאיה הכלכליים הקשים של העיר ועם 'סכסוכי השכנים' הרבים, כלומר עם תושביה הערבים. אבל חיצונית הכעס העיקרי של אינם מופנים נגד קשיים אלה אלא כלפי הממסד הלאומי ושיטת התמיכה של הסוכנות שלא הקצתה תקציבים למתיישב הבודד, נגד סולל בונה ההסתדרותית שהעדיפה 'זיפזיף ערבי' זול וטוב יותר על פני 'הזיפזיף העברי' ונגד בנק אפ"ק, ששיקוליו למתן הלוואות היו כלכליים בלבד והוא לא נתן אשראי מספיק לחברי הקבוצה.⁶⁴ ליבנה מתאר את היחסים עם ערביי העיר במונחים של תחרות כלכלית שתורגמה לאיבה גלויה.⁶⁵ העדיפות המקצועית של הכורים הערבים הייתה ברורה בעיניו, אולם לזכות כובשי הזיפזיף היהודיים הוא העמיד את האידיאל החלוצי והקורבן האישי למען חזון התחייה הלאומית:

במזרח, אי שם בחוף פראי מאחורי העיר הערבית, באפלה ובקור, בתוך דממת הלילה וסערת הים, מרעידים שלושה [כך במקור] גופות מקור, מרטיטות שלוש נשמות מהתרגשות, ליבותיהם אש להבה ורסיסה נפגשים ברסיסי הגלים והם הנפכים לגצים חשמליים, אשר הים בחופים רחוקים מעבירם בסערתו ליבשות רחוקות. גצים אלו מדליקים לבבות, מאירים שבילי אפלה, יוצרים תסיסה וגעגועים אלי חוף הזיפזיף אשר בארץ-ישראל.⁶⁶

61 שם, עמ' 8.

62 שם, עמ' 11.

63 שם, עמ' 13.

64 שם, עמ' 33. ליבנה אינו מבחין בהקשר זה בין המוסדות ההסתדרותיים למוסדות הלאומיים.

65 שם, עמ' 25.

66 שם, עמ' 26.

גם במפגש היומי הטעון עם הערבים ניכרה הנחישות האידיאולוגית: 'בזעם ובאיבה נועצים הערבים מביטהם כמאכלות בשלושת היהודים החלושים, העייפים. המבטים נפגשו. בעיני היהודים הבריק האומץ, נצצה השלהבת, גבורה עילאית פנימית כאילו לחשה: לא ניכנע ולא נוותר! הערבים השפילו עיניהם ואתיהם ננעצו בזיפזיף'.⁶⁷

הצלחת המאבק עם הערבים הייתה זמנית. מאורעות 1929 היו קו השבר. ליבנה מציין פגיעות ביהודי המקום וחשש כבד, אך אינו מפרט דוגמאות לפגיעה ממשית.⁶⁸ הוא קושר את חוסר היכולת של הקהילה להגן על עצמה לפיזור המגורים, כלומר להיעדר מרחב עברי, ומאשים את המוסדות הלאומיים, ובמיוחד את הקרן הקיימת לישראל, שלא סייעו ליוזמות השונות להקמת שכונות עבריות בעכו.

יהודה בורובסקי היה מפועלי הזיפזיף. לימים היה ממקימי שכונת קריית חיים, ממייסדי הקואופרטיב 'משמר המפרץ-קבוצת הזיפזיף', שירות התחבורה הראשון בין קריית חיים לחיפה וממניחי היסוד לאיחוד הארצי של התחבורה הציבורית ולאגד. ספר זיכרונותיו, אין אדם חי לעצמו, התפרסם ב-1984, בהיותו בן 82. בכל 141 עמודי הספר עוסקים רק 13 עמודי הפרק השלישי בתקופת עכו. הספר כתוב כאוטוביוגרפיה ועוסק בקורות חייו ובמשפחתו, ומתמקד בהנחת היסוד לתחבורה הציבורית בארץ ובפעילותו הציבורית בוועד קריית חיים.⁶⁹ עכו הייתה אחת התחנות הראשונות בחייו של בורובסקי בארץ ישראל. יליד פיעסק שברוסיה הלבנה, הוא היגר בשנת 1925 לארץ עם חבורת צעירים ציונים מבני העיירה.⁷⁰ צעירי פיעסק ביקשו להקים מושב חקלאי, אבל מאחר שהונם העצמי היה דל והם לא היו מאורגנים בארגון מפלגתי הם נדחקו לסוף רשימות ההמתנה. בינתיים הם ביקשו להקים קואופרטיב כלכלי, גם כדי לסייע לחברים בקבוצה שהתייאשו מהמצב הכלכלי וביקשו לחזור לעיירתם. ליבנה שלח אותם לעכו וצירף אותם לקבוצת הזיפזיף, כדי לחזק את המשימה הלאומית של כיבוש הזיפזיף, ואף הבטיח שמאוחר יותר יתאפשר לקבוצה להתיישב חקלאים בעמק זבולון או בגליל המערבי, כקבוצה או כמושב עובדים (הבטחה שלא יצאה אל הפועל בסופו של דבר).⁷¹ בינואר 1926 הגיעו ארבע המשפחות הראשונות לעכו. בורובסקי מתאר את הקשיים הכלכליים והקיומיים, את הקשיים הפנימיים שפקדו את הקבוצה ואת ההחלטה לזנוח את חלום ההתיישבות החקלאית ולעבור לקריית חיים מיד עם הקמתה. השימוש במונח 'כיבוש עבודת הזיפזיף' מתואר כמעשה ציוני הכרחי שנלווה לתנופת הבנייה היהודית. התיאור מלווה בהצדקות עצמיות שסייעו לו להתגבר על הקשיים

67 שם, עמ' 27.

68 שם, עמ' 67. בתיקי ועדת הסיוע המרכזית בירושלים לא נמצאו תביעות של אנשי עכו או רישום של תקריות מיוחדות. שלושה מיהודי עכו נפצעו ולא נרשמו אברות בנפש. לדו"חות משטרת המנדט ראו אצל, הלל כהן, תרפ"ט: שנת האפס בסכסוך היהודי-ערבי, תל אביב 2013, עמ' 20.

69 יהודה בורובסקי, אין אדם חי לעצמו, תל אביב 1984.

70 שם, עמ' 44.

71 שם, עמ' 52-53.

הפיזיים והכלכליים: החובה המוטלת עליו כנצר למשפחתו ולבני עיירתו שזכה להיות חלוץ עד שיוכלו להצטרף ל'פיעסק החדשה' שאותה רצו להקים על אדמת המולדת.⁷² הקשיים ובעקבותיהם עזיבת חברי הקבוצה הראשונים העצימו את רגש החובה הלאומי: 'עתה הוטל עלינו כל העול של כיבוש ענף הזיפזיף מידי הערבים'.⁷³ הוא ראה חובה לעצמו להפריך את טענות חבריו העוזבים על הקשיים בארץ והיעדר התקווה לכובשה מידי הערבים, שנועדו להצדיק את העזיבה בשובם לפיעסק.⁷⁴ מבטו של בורובסקי פנימי לחלוטין והוא אינו מפרט דבר על יחסי העבודה או השכנות שנקמו עם הערבים או עם יהודי עכו האחרים. רק על מאורעות 1929 הוא כותב שהפתיעו את הקבוצה. מכך אפשר להסיק שהיו ביניהם יחסים טובים טרם המאורעות.⁷⁵ המאורעות היו הגורם המרכזי לנטישת יהודי עכו, שהתפזרו בתום עשרת ימי המצור על העיר ורובם לא שבו אליה. אנשי קבוצת פיעסק העבירו את הנשים והילדים לנווה שאנן בחיפה, והחזירו אותם כעבור מספר שבועות. ההתארגנות להקמת קריית חיים ב־1930 נתנה מענה לאכזבה מרעיון התיישבות החקלאית המשותפת ולחוסר הרצון להישאר בעכו. על יום המעבר לקריית חיים הוא כתב: 'הבתים בשכונה היו קטנים... מסביב היו חולות... אך ההרגשה בכל זאת הייתה נפלאה. ידעת שילדיך יכולים להתהלך ללא פגע ברחובות השכונה בין יהודים ולהתרועע עם חבריהם כאוות נפשם. זה היה שווה כל מחיר'.⁷⁶

ליבנה ובורובסקי מתייחסים לרומנטיזציה החלוצית של הפועלים המתיישבים ומתארים את הקשיים כקורבן מתבקש על מזבח תחיית האומה. שני הספרים מתרפקים על עבר חלוצי מפואר שגילם בתוכו אפשרות לחיים טובים יותר. במקרה של ליבנה התרפקות זו התייחסה גם לחלוקה הדורית בחברת החלוצים. כבר בשנות העשרים הוא מתגעגע בנוסטלגיה לימי הפאר של העלייה השנייה, כלומר לימי הגירתם של ראשוני הציונים ערב מלחמת העולם הראשונה, ולהבטחה או לאפשרות לבניין חברת מופת יהודית לאומית. במידה רבה שניהם שותפים לתפיסת העליונות הארגונית והאידיאולוגית של הפועלים המאורגנים על פני קבוצות אוכלוסייה יהודיות אחרות. היחסים עם העיר ועם אוכלוסייתה הערבית נכתבים כמאבק כלכלי המסלים למאבק אלים, תיאור מוכר מההיסטוריוגרפיה הציונית. התפיסה המתבדלת המבקשת לשנות את המציאות העירונית מופנית לסביבה העירונית הוותיקה, יהודית וערבית, ותואמת את התפיסה הציונית-אירופית שבאה לידי ביטוי ביחס להתיישבות בפלשתינה-א"י בכלל, ובערים המעורבות בפרט. כישלון ההתיישבות היהודית בעכו המנדטורית הוא הכישלון להיאחז בעיר ובמידה רבה ל'עברת' אותה לפי הדגם שהצליח בחיפה: כינון מרחב גיאוגרפי עברי נבדל, הקמת מוסדות קהילתיים מאורגנים המוחלים

72 שם, עמ' 55.

73 שם, עמ' 57.

74 שם, עמ' 59.

75 שם, עמ' 61.

76 שם, עמ' 65.

על כלל יהודי העיר וחתירה לדומיננטיות כלכלית יהודית. הכישלון, על פי שני הספרים, לא היה תלוי בנחישות החלוצים, בנכונותם להקרבה ולעבודה קשה ובצדקת אמונתם האידיאולוגית, אלא בקצרות הרואי של הממסד הלאומי והפועלי שלא ראו בהתיישבות הפועלית העירונית בסביבה הערבית מטרה חשובה. תליית הכישלון בגורמים ממסדיים אף כי ליבנה היה חלק מהם, מרמזת למאבק הפנימי בתנועת העבודה על דמותו של הפועל העירוני ומקומו בפנתיאון החלוצי ובזיכרון הקולקטיבי.

ספרו של יהושע לוריא, עכו עיר החומות: יהודים בין ערבים, מתאר מציאות שונה כמעט לחלוטין.⁷⁷ נושא העניין המרכזי של לוריא הוא החיים המעורבים של היהודים והערבים. הספר עב הכרס משלב ספרות מחקרית על היישוב היהודי בעכו החל מראשית המאה התשע-עשרה וזיכרונות אישיים. לוריא גדל כילד בעכו המנדטורית. משפחתו היגרה לעיר מלודו שבפולין בשנת 1925, כלומר הייתה חלק מההגירה החדשה אל העיר. המשפחה התגוררה בעכו במשך ארבע שנים בלבד עד לעזיבתה לאחר מאורעות 1929. בעיר פתחו מסעדה מצליחה ששירתה את האוכלוסייה היהודית והערבית. לצד זיכרונותיו האישיים מבוסס ספרו על שורה של ראיונות שערך עם בני דורו ומשפחותיהם, ובמיוחד עם ילדי המשפחות המנהיגות של ההתיישבות הוותיקה, הספרדית. במידה רבה, לכן, משמיע הספר שילוב קולות של ההתיישבות החדשה הבורגנית והאוכלוסייה הוותיקה הספרדית, אם כי בעיקר מנקודת מבט נוסטלגית של מי שגדלו בה כילדים. הספר מציג יחסי שכנות נינוחים בין היהודים לערבים, ובין היהודים הוותיקים למהגרים החדשים, האשכנזים. ילדי משפחת צורי, שאביהם אברהם היה ראש הקהילה, הדגישו שהערבים קיבלו את המהגרים האשכנזים בסבר פנים יפות שכן כולם הרוויחו מההתפתחות העירונית.⁷⁸ משה צורי ציין שדייגי הכובש 'נקלטו יפה בין הדייגים הערבים ללא קנאה וללא מריבות, למדו אלה מאלה, עזרו איש לרעהו בתיקון הרשתות וכו', וכך גם עם קבוצת הדייגים היהודים מסלוניקי, שעבדה בשיטות אחרות. גם קבוצת הזיפזף, שעבדה קשה בכריית הזיפזף מחוף הים, נפגשה עם כורי הזיפזף הערבים והם הסתדרו יפה ללא התחרות או צרות עין.⁷⁹

הפער בין תיאורים אלה ובין זיכרונותיהם של ליבנה ובורובסקי קיים גם בתיאור מאורעות 1929 בעיר. יעקב צורי, בנו של אברהם, סיפר שאף כי הגיעו ידיעות מירושלים אביו לא חש במתיחות עד שבאו שכניו הערבים והזהירו אותו מהצעירים המסיתים כנגד היהודים בעיר. כל העדויות בספר מצביעות על הסיוע וההגנה שנתנו ערביי העיר לשכניהם היהודים ומדגישות שהפורעים היו צעירים מחיפה או מכפריי הסביבה, אבל לא מבני עכו עצמה. עדות נוספת מתייחסת לכך שמששבו היהודים לבתיהם (אחרי שהבריטים ריכזו אותם לצורכי הגנה בגן העיר) הם מצאו את רכושם שלם 'כי השכנים שמרו עליו בנאמנות'.⁸⁰

77 יהושע לוריא, עכו, עיר החומות: יהודים בין ערבים, תל אביב 2000.

78 שם, עמ' 207-212.

79 שם, עמ' 208.

80 למשל, ריאיון עם יעקב צורי, שם, עמ' 210-212; ריאיון עם זאכי נתח, שם, עמ' 218-221.

בעודו מתרפק על היחסים הטובים בין היהודים לערבים מציג לוריא תמונה מורכבת יותר של היחסים בין האוכלוסייה הוותיקה לפועלים החדשים, האשכנזים. הוא מפרט בהרחבה שלמרות השוני 'תלבושתם' [של הפועלים האשכנזים ה"חדשים"] צנועה, אורחות חייהם צנועות ואין הם מנסים להתבלט וכוודאי לא לכדי התנשאות [...] בכלל אלו אנשים השואפים להיות חיי שלום עם שכניהם הערבים, לומדים את שפתם ונוחים להתייחד ומה איפה יש להלין עליהם?'. לאחר מכן הוא ממשיך ומציין ש'מוזרים הם', מוזרות המעידה על השונות מהאוכלוסייה הוותיקה, ערבים – ו'יהודים ערביים' (כפי שכינה את בני העדה הספרדית בעיר) כאחת.⁸¹ לוריא כמעט יוצא מגדרו להרגיש כיצד הכילה וקיבלה האוכלוסייה הוותיקה את החדשים, וכיצד אלה מצידם ניסו להצניע את שונותם. עם זאת הוא מצטט את אסעד אל-שווקירי, מנהיגם הדתי של המוסלמים בעיר, 'שעל-אף מתינותו והסובלנות שרחש כלפי היהודים ויחסו החיובי להגירתם לארץ, הרי הוא אמר שגורף מהם ריח של אפיקורסות ויש בזה סכנה לתרבות הערבית'.⁸²

ספרו של לוריא משנת 2000 הוא המאוחר שבספרי הזיכרונות על עכו. הוא חלק מגל כתיבה שהחל בערך באותו זמן וחיפש אחר חוויית הדו-קיום בפלשתינה/ארץ-ישראל המנדטורית, כמהלך הפוך למהלך ההיסטוריוגרפי הציוני.⁸³ הכותבים בגל זה ביקשו לספר על הדו-קיום במציאות המקומית בערים המעורבות, ביחסי השכנות ובחיי היום-יום אולי כאנטיזה לעיתים מועצמת לתהליכי ההיפרדות הפוליטיים האופייניים לאותן שנים. בין הכותבים המוקדמים של גל זה הייתה דפנה שרפמן, שבספרה **תה על מרפסת הקזינו** בחנה את יחסי השכנות בין יהודים וערבים בחיפה המנדטורית (2006). עיר התפוזים של אדם לבור התרפק על יחסי יהודים וערבים ביפו (2010). ספרים אלה ביקשו לא רק להשמיע את קול הדו-קיום היומיומי אלא גם להצביע על האפשרות לקיומו שהתפוגגה במציאות הארץ-ישראלית.

כתיבת הזיכרונות מציגה שני נרטיבים מרכזיים המופיעים גם במחקר. הנרטיב החלוצי המוקדם, המדגיש את האפשרות שלא התממשה ל'כיבוש העברי של העיר' (כלומר הפיכת העיר לבעלת רוב יהודי), והאשמת הממסד בכישלון אפשרות זו, והנרטיב ההפוך המתרפק על קיום מעורב ונינוח במרחב העירוני המשותף והאפשרות שלא התממשה לקיום כזה בארץ כולה. שני הנרטיבים הושפעו אומנם מדמות הכותב, משייכותו המעמדית ומנקודת המבט שלו, אולם זמני הפרסום השונים מעידים גם על מגמות היסטוריוגרפיות ועל אופן

81 שם, עמ' 235.

82 שם. הדימוי החיובי של החלוצים שמציג לוריא קשור גם לביוגרפיה האישית שלו. בבגרותו היה מראשוני המתיישבים בקיבוץ תל עמל-ניר דוד ועסק בחקר ותיעוד תקופת חומה ומגדל. על שוקירי ראו, יהושע פורת, **צמיחת התנועה הלאומית ערבית הפלסטינאית 1918-1929**, תל אביב 1976, עמ' 171-172; מוסטפא עבאסי, 'משפחות הנכבדים הערביות בעכו בשלהי השלטון העות'מאני ובתקופת המנדט: המשך או תמורה?', **קתדרה**, 130 (2008), עמ' 51-74.

83 לוריא היה חבר קיבוץ ניר דוד של השומר הצעיר וכותב דברי הימים שלו. בדו-קיום הלאומי ראו אדיאל חיים ואפשרות שהוחמזה.

הצגת החברה היהודית המנדטורית לאור הנרטיב הלאומי ולצידו. לוריא מרחיב את תיאור קהילת יהודי עכו מעבר לתקופת המנדט ומשקיע מאמץ לא מבוטל בניסיון לבסס את טענותיו ליחסי שכנות מיוחדים ששררו בעיר באמצעות ראיונות ומסמכים ארכיוניים, המייצגים באופן חד-צדדי את אותו הקול שהוא מבקש להביא. זוהי טענה אפולוגטית, שכן היא מאשימה במרמוז את הפוליטיקה הכללית או את התגברות הסכסוך הלאומי הארצי שביטלו את האפשרויות שהתקיימו במרחבים העירוניים. מעניין להראות ששלושת הכותבים מציינים את הפריפריאליות הצנועה של העיר, את פשטות החיים בה ואת הקושי הכלכלי המשותף כגורמים שאפשרו את אופייה הייחודי של קהילת יהודי עכו, כפי שהציגו אותו איש-איש בדרכו.

עיון מחקרי מעמיק בקורות יהודי עכו המנדטורית מעלה, באופן לא מפתיע, מורכבות רבה מזו של המציאות המוצגת בשני הנרטיבים השונים. בין הקבוצות השונות של יהודי העיר היו יחסים מורכבים שהיו רחוקים מנרטיב לאומי מאחד. דוגמה אחת היא סירובם של חברי הכובש להקים שכונת פועלים משותפת עם הסלוניקאים בטענה לשונות תרבותית ואידיאולוגית.⁸⁴ מתיחות בין הערבים והיהודים קדמה למאורעות ב-1929 ובאה לכיטוי אלים כבר ב-1927, סביב שביית פועלים בבית החרושת נור.⁸⁵ במאורעות 1929 לא נרשמו בעיר פגיעות בנפש, אולם יש לזקוף זאת במידה רבה לפעולת הבריטים שריכזו את כל יהודי העיר והגנו עליהם. הצורך בהגנה משטרית בריטית במשך עשרה ימים ובעקבותיו העזיבה ההמונית של יהודי עכו מלמדים שיחסי השכנות הנינוחים שמתאר לוריא היו חלקיים בלבד. למרות זאת ליבנה ובורובסקי, ובמידה מועטה גם לוריא, אינם תולים את עזיבת היהודים במאורעות אלא מציעים מבט פנימי ומבקר על הפעולה הממסדית הצינונית, כל אחד ממניעיו הוא. ההתמקדות המקומית מאפשרת לכותבים להתעלם מהקשרים רחבים של מעשה ההתיישבות הלאומי, דוגמת תיעודף גיאוגרפי וכלכלי.

זיכרון של מקום: דיון וסיכום

ההיסטוריוגרפיה של מקום נעה על הציר שבין הזיכרון והתיעוד הנוסטלגיים, המתרפקים על העבר ומשמרים בדרך כלל נרטיב מסוים, ובין המחקר ההיסטורי המקומי, המבקש להבין הקשרים רחבים יותר. בדרך כלל המשותף לשני תחומים אלו הוא ההתייחסות ליסוד מארגן המשקף את תחומי העניין החברתיים של זמן הכתיבה. ההיסטוריוגרפיה היהודית שעסקה בהתיישבות יהודית בערים הערביות משקפת עניין זה בספרות הזיכרונות ובמחקר ההיסטורי גם יחד. ההתמקדות בערים שהפכו למעורבות נשענת אומנם על ריבוי חומרי המחקר הזמינים לכותבים על ערים אלה, אבל בה בעת היא משקפת את נקודת המבט הצינונית שרואה בתקופת המנדט בעיקר את בניין הבית הלאומי, כשלעצמו וביחס למאבק הלאומי

84 קבוצת הכובש להנהלת קק"ל בירושלים, ט"ז אייר (1926), א"ל, IV-104-75-10.

85 'חסים מדרדרים בין הפועלים היהודים והערבים בנור', דבר, 14.9.1926; 'מי משלח פרחים ערבים במשמר שובתי נור?', דבר, 23.6.1927; 'על המצב בנור', דאר היום, 1.7.1927.

בחברה הערבית. באופן דומה משקפת ההיסטוריוגרפיה של הערים המעורבות, שהתפתחה בעיקר משנות האלפיים, שדנה בקיום משותף במרחבים המעורבים ובאופי הקשרים בין החברות הלאומיות במרחבים אלה, את הדיון החברתי על אפשרות קיום לאומי משותף במרחב גם בהווה. העניין בקהילות היהודיות בערים הערביות משקף גם את ההתרחקות מהנרטיב הציוני המאחד ואת העניין הגובר בהשמעת קולות שהיו מושתקים. רוב הקהילות בערים הערביות חלקו שוליות חברתית ופוליטית שחברה לשוליות הגיאוגרפית. חלק מיהודי אותן קהילות היו מהגרים חדשים גם כן, אולם רובם ככולם היו בני העדות המזרחיות שלא היו קשורים לאחת התנועות הציוניות. היותן של חלק מהערים האלה באזורים גיאוגרפיים שעניינו את התנועה הציונית וזכו להשקעה יישובית מחזקת עמדה זו. היעלמות קהילות אלה ממפת ההתיישבות ומהנוף הפיזי עוד לפני הדיונים הראשונים בחלוקת הארץ אפשרה במידה רבה את ההתעלמות ההיסטוריוגרפית מקיומן.

הייחוד של עכו, שהיחס ההיסטוריוגרפי אליה היה כאל שאר הערים הערביות שנעזבו אולם קהילתה הייתה שונה מערים אלה בהרכבה ובזיקתה לתנועה הציונית, מערער על דיכוטומיות אלה ובה בעת מדגיש אותן. עכו נמצאה בשולי אזור מתפתח כלכלית, ועם המהגרים אליה נמנו גם בני קבוצות ציוניות מאורגנות ומהגרים מהחברה האזרחית בעלי זיקה לאומית. הקהילה נעזבה בגלל חולשה כללית של העיר שנבעה בעיקר מהמדיניות הבריטית האזורית שלא ראתה בעיר פוטנציאל כלכלי וחזקה את חיפה בדרום המפרץ, ומסדרי עדיפויות כלכליים ואידיאולוגיים של המוסדות הציוניים, שלא תמכו במתיישבים החדשים בשנות העשרים הקריטיות ולא סייעו להתבססות הקהילה. סיפורה של עכו אינו מבטא טראומה לאומית. אף ששנת 1929 מסמנת קו שבר בתולדות הקהילה, לא התרחשו בה אירועים טראומתיים שיכולים היו להיכנס לזיכרון הלאומי הקולקטיבי כאירועי חברון, צפת או ירושלים. גם העניין בקבוצות שוליים פסח עליה, שכן למעט הסלוניקאים וותיקי הקהילה שהפכו למיעוט, יהודי עכו אינם מייצגים את קולם של קבוצות השוליים הידועות בחברה היישובית.

אפשר ללמוד שקהילת יהודי עכו המנדטורית לא יכולה הייתה להפוך לסמל זהות משמעותי עבור החברה הישראלית אחרי 1948, גם מכך שתעשיית הנוסטלגיה המקומית הפורחת בישראל בעשרים השנים האחרונות מתעלמת ממנה. קבוצות נוסטלגיה פורחות ברשתות החברתיות ובמדיות הדיגיטליות הן כיום מרכיב חשוב ביצירת 'זיכרון של מקום', בעיקר באמצעות העלאת אוספים בלתי רשמיים של חומרים ויזואליים יומיומיים וזיכרונות לרשת. בעכו פעלו מראשית שנות האלפיים אתרים דוגמת פורום עכו בפורטל Ynet ואתר 'עכו נט' בפורטל החדשות המקומי.⁸⁶ עם התפתחות הרשתות החברתיות הועתקה הפעילות לקבוצת פייסבוק 'זיכרונות מהעיר עכו', ובימים אלה ממש – לקבוצת ווטסאפ ייעודית.⁸⁷

התכנים ברשתות אלה עוסקים בדרך כלל בחיי היום-יום של יהודי העיר, בעיקר אחרי הקמת המדינה. הזיכרונות מחלקים את המרחב באופן ברור לשניים: המרחב הערבי שבתוך החומות, שבו גרו ותיקי העיר ופליטים ערבים שהגיעו בעיקר מהגליל אחרי 1948, ואליו כמעט אין התייחסות, והמרחב היהודי של שנות החמישים, עיר של מהגרים חדשים.⁸⁸ פרסומי תיירות אינטרנטיים מתייחסים לשתי תקופות הזוהר שהשאירו את חותמן בנוף הפיזי, ובמיוחד הארכיאולוגיה הצלבנית ותקופת הזוהר העות'מאנית.⁸⁹ יוצא מכלל זה הוא האתר 'אל עכו' של מורה הדרך והחוקר העצמאי אריאל הדרי, שהוא היחיד שמתייחס אל התקופה המנדטורית ומזכיר ולו כמעט את היישוב היהודי בה במחקר עצמאי שערך בהתבסס על הספרות הקיימת.⁹⁰ חוסר היכולת לקשור את סיפור הקהילה לסיפור של קבוצה מסוימת שיש לה עניין להשמיע את קולה, והיעדר קשר ישיר בין יהודי עכו המנדטורית למתיישבים החדשים בעיר הביאו להיעדרה של עכו המנדטורית מהזיכרון המקומי הנוסטלגי. הקהילה היהודית המנדטורית לא הותירה שרידים בנוף ולא סיפורי גבורה או הקרבה מיוחדים. עברה לא כלל אירועים הרואיים של מאבק או חורבן לאומי כואב שלאורם אפשר היה לבנות מחדש את זהותה של העיר היהודית.

ספרי הזיכרונות הקשורים בעיר מבוססים על נקודות מבט שונות וכמידה רבה הפוכות לתולדות הקהילה. לצד המידע שהם מספקים, בהתחשב במגבלות של השימוש בזיכרונות כמקור היסטורי, שופכים הספרים אור בעיקר על האופן שבו מבקשים כותביהם 'לצבוע' את קורות אותם הימים בהתייחסם להתיישבות היהודית הלאומית בעיר הערבית. הנרטיב המוקדם יותר מציג את מעשה ההתיישבות כמעשה חלוצי, הרואי, השואף להיברלות לאומית. הנרטיב המאוחר מתרפק על האפשרות שאולי הייתה קיימת לחיים משותפים המושתתים על שכנות טובה ושייכות עירונית. נרטיב זה מעיד על שינוי ביחס החברה הישראלית למעשה ההתיישבות ולאפשרויות של קיום לאומי משולב, אבל גם של קיום יהודי עדתי בתוך החברה יישובית.

שינוי זה מאפשר מבט מורכב יותר של המחקר על החברה היהודית המנדטורית ועל החברה הארץ-ישראלית באותה התקופה, ועל תהליכי השינוי הרחבים שחלו בה.

88 חלוקה דומה המציגה את העיר שבתוך החומות כמרחב ערבי נבדל מוצגת גם בספרה של כרמלה סרנגה, **מלח בחומות**, ירושלים 2009.

89 סודות העיר שמעל והעיר שמתחת, אתר התיירות הרשמי של עכו, bgalil.co.il/index.php?dir=site&page=places&op=item&cs=3003 (נדלה ב־22.5.2020)

90 el-akko.info/MenuPages.asp?ID=36. (נדלה ב־22.5.2020).